

Susreti dviju kultura

Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti (Zbornik radova)

Urednici izdanja: Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner, Zagreb, Matica Hrvatska, 2012 (Biblioteka zbornici, glavna urednica Romana Horvat), 550 l.

Két kultúra találkozása: A Zrínyi család a horvát és magyar történelemben címmel a közelmúltban újabb darabbal gazdagodott a Zrínyi-szakirodalom. Elsősorban nem a témaválasztás újdonsága hívja fel a figyelmet erre a kötetre, hiszen forráskiadványok, monográfiák és tanulmánykötetek is szívesen választják tárgyukul a Közép-Európa történetében fontos szerepet játszó főúri családot. Ami kiemeli, s szükségessé teszi, hogy szó essék róla – a benne található tanulmányok új eredményeinek méltatásán túl –, az nem más, mint a kontextus, amelyben helyet talál magának, s a módszer, ahogy ezt teszi.

Tágabb értelemben ez a környezet a szláv–magyar kapcsolatokat vizsgáló kutatások köre. Hosszan lehetne időzni a kérdésnél, hogy a 19–20. századi nemzeti fejlődések különböző állomásain miként, miféle utakat járva igyekeztek az évszázadokon át a Habsburg Monarchiában, illetve Magyar Királyságban együtt élő népek számot vetni közös múltjukkal, vagy hogyan törekedtek éppenséggel elkerülni a számvetést. A messzire vezető kitérőt most mellőzve elegendő csupán az utóbbi másfél évtized néhány – közel sem az összes – előremutató kezdeményezését felidézni, mindössze annak reprezentálására, hogy jelen kötet szerkesztői miféle példákból töltekeztek, amikor egy határon átívelő közös munkát készítettek elő. Elsőként egy szlovén–magyar interferenciákról képet adó tanulmánykötetet említék, amely 1998-ban jelent meg Fried

István és Lukács István szerkesztésében (*Hasonlóságok és különbségek: Tanulmányok a magyar–szlovén irodalmi kapcsolatok köréből – Ujemanja in razhajanja: Študije o slovensko–mađarskih literarnih stikih*, szerk. FRIED István, LUKÁCS István, Bp., Kossics Alapítvány, 1998). A kiadvány voltaképpen tabló: hosszú évtizedek munkáiból válogat. Tarkaság jellemzi akár a megjelenített tudományterületek (irodalomtörténet, komparatiztika, néprajz), akár a feldolgozott témák (Mátyás királytól Petőfin, Prešerenen és Vörösmartyn át Ady Endréig, Ivan Cankarig és Pável Ágostonig), akár a szerzők (például Fried István, Lukács István, Vilko Novak, Tandori Dezső, Milko Matičetov) vonatkozásában. A szövegeket teljes terjedelmükben hozzáférhetővé teszi magyar és szlovén nyelven, ezzel mind a magyar, mind a szlovén olvasók kedvére tesz. Ugyancsak két nép kutatóinak összefogásából, de már némileg eltérő indítással született a Sic Itur ad Astra 2006-os, a lap történetének immár második szlovák tematikájú kötet (2006/3–4. sz., *Párhuzamos történelmek találkozásai: Szlovák–magyar kapcsolatok*, szerk. DEMMEL József), amelynek bevallott célja, hogy közelebb hozza egymáshoz a két történelemszomságot, s olyan eredményeket tegyen elérhetővé, amelyek mindkét fél érdeklődésére számot tarthatnak. Ezzel igyekszik rést ütni az elzárkózásá merevedett struktúrákon. A szűkebb kontextust a szilárd előzményekre épülő horvát–magyar kapcsolattörténeti kuta-

tások jelentik. A kétezres évek elejétől a Lukács István és Kiss Szemán Róbert szerkesztésében, az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszékének támogatásával megjelenő, s az *Opera Slavica Budapestiensia – Litterae Slavicae* címet viselő sorozat darabjai más délszláv népek mellett horvát vonatkozásban is gyarapítják ismereteinket a legkülönbözőbb témák kapcsán. S végül, bár egyszeri alkalom volt, itt említendő a horvát és magyar kutatók széles körét megmozgató 2002-es tanulmánykötet, Milka Jauk-Pinhak, Kiss Gy. Csaba és Nyomárkay István szerkesztésében (*Croato–Hungarica: uz 900 godina hrvatsko–mađarskih povijesnih veza – A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*, szerk. Milka JAUK-PINHAk, KISS Gy. Csaba, NYOMÁRKAY István, Zagreb, Katedra za hungarologiju Filozofska fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Matica hrvatska, 2002). Mindegyik megoldás más és más, különböző érényekkel bír.

E recenzió tárgya hasonlít a fenti vállalkozásokhoz, de különbözik is azoktól. Csatlakozik az idézett példák képviselte tendenciához: együttgondolkodást ambicionál. A Zrínyi családban olyan témára lelt, amely hosszú ideje több nemzet kutatóit foglalkoztatja. 2007-ben szinte egyszerre jelent meg a tárgyban tanulmánygyűjtemény horvátul (*Povijest obitelji Zrinski: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu, 8.–9. studenog 2004*, ur. Zoran LADIĆ, Đuro VIDMAROVIĆ, Zagreb, Matica hrvatska, 2007) és magyarul (*Hősgaléria: A Zrínyiek a magyar és a horvát történelmében*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi, 2007). Ugyanebben az évben, 2007. október 10. és 14. között az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Heidelbergi Egyetem nemzetközi konferenciát szervezett a témában,

amelynek anyaga német és angol nyelven jelent meg 2009-ben (*Militia et Litterae: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, Hrsgg. Wilhelm KÜHLMANN und Gábor TÜSKÉS unter Mitarbeit von Sándor BENE, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2009). A *Hősgaléria* szerkesztőinek a kötet megjelenése után szándékukban állt, hogy eredményeiket a horvát olvasóközönségnek is bemutassák, a hozzáférést megkönnyítő gesztussal élve nemzeti nyelvre, azaz horvátra lefordítva. Erre végül nem nyílt lehetőség, egy új konferenciára azonban igen: a 2009 októberében Zágrában tartott rendezvényen huszonkét előadás hangzott el, ebből tizennyolcat tanulmányként kidolgozva a jelen kötet közöl horvát nyelven, magyar rezümével. A szerzők – akik közül jó néhányan a korábbi két kiadványban is publikáltak – neves horvát és magyar kutatók: történészek, irodalom-, művészet-, hadtörténészek. Ez a kezdeményezés tehát nemcsak államhatárokat, tudományok határait is átlépi. Ahogy azt a kötet előszava kiemeli, maguk a Zrínyiek is több hagyomány metszéspontján álltak, tekintsük akár kulturális orientációjukat, akár történelmi szerepeiket. Kapcsolatot jelentenek ugyanis a velencei, adriai, tágabb értelemben a mediterrán, illetve a közép-európai kultúra között (Sándor BENE, Zoran LADIĆ, Gábor HAUSNER, *Predgovor = i. m.*, 8). Identitásukat, lojalitásukat ilyen módon egyfajta összetettség jellemzi. A szerkesztők, illetve a kötet(ek) mögött álló kutatói kör felfogása szerint a „Zrínyi-jelenség” e komplexitása lehet a közös alapja a különböző irányokból érkező vizsgálódásoknak. Meglátásuk szerint e sokrétűségben is léteznek határok, a cél éppen annak feltárása, hogy milyen helyzetekben, hol húzódnak ezek. Bene Sándor egy korábbi írásában így szól er-

ről: „A Zrínyiek azért képviselnek ma is fontos kihívást, mert az identitás és az alteritás, az önazonosság és a másság összefüggéseinek megélésére és megértésére adnak módot”. (Előszó = *Hősgaléria...*, i. m., 10–11.) A Zrínyi-kutatás korábban más ösvényeken járt: nem alakult ki párbeszéd a két oldal között. A kötet előszava hangsúlyozza, hogy a dialógust nem egyszerűen a 19. század során egymással élesen szembe forduló nacionalizmusok akadályozták, hanem eleve hiányzott a két nemzetet összekötő hagyományok közös értelmezése (*Predgovor*, i. m., 8). Noha azok a hibák, amelyek a 19. századi nacionalizmusok értelmezői sémáinak visszavetítéséből adódnak kijavíthatók, illúzió azt hinni, hogy a kutatók számára lehetséges visszahelyezkedni egy „kora újkori” nézőpontba: a mai értelmezésből – akár magyar, akár horvát részről – kiküszöbölhetetlenek a modern nemzeti összetevők, hiszen mai megértési sémáink azokból nőnek ki, olvasásmódjaink magukban hordják a nemzeti romantika örökségét. Kérdéseinket is így tesszük fel (*Predgovor*, i. m., 10). A szerkesztők – Bene Sándor, Hausner Gábor és Zoran Ladić – a fentiek nyomatékosságával ajánlják olvasóik figyelmébe az összeültött tanulmányokat.

A kötet tizennyolc hosszabb-rövidebb szöveget tartalmaz. Egy horvátul nem feltétlenül olvasó körnek szóló ismertetés nem teheti meg, hogy – ha csak kurtán is – valamennyiről szót ne ejtsen. A dolgozatok sorrendjében időrendiség figyelhető meg: a vizsgálódások köre a középkortól napjainkig terjed. A sort Damir Karbić és Suzana Miljan lokális identitással foglalkozó közös írása nyitja. Alapvetése szerint a nemesi famíliák önmeghatározásában fontos szerep jut a lakóhelynek. A Zrínyiek esetében azt vizsgálja, változik-e,

si ha igen, hogyan a család identitástudata a lakóhelyváltással. Ezen a szálon továbbhaladva Krešimir Regan terjedelmes és alapos összefoglalóját olvashatjuk Ozalj történetéről. A várnak az idők során számos gazdája volt, a 16–17. században a Zrínyi-birtokok közé tartozott. Regan nemcsak a város régészeti és történeti topográfiáját mutatja be, hanem kiemeli azt is, miben különbözik a kor más erődepitéményeitől. Kiemelt figyelmet kapnak az épületegyüttes Zrínyi család által emelt elemei. Még mindig identitás, ám már nem elsősorban lakóhelyhez kötődő a témája Pálffy Géza elemzésének. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy a két Zrínyi Miklós, a Szigetvárat védő, és dédunokája, az 1663–1664-es török háborúban részt vevő költő és hadvezér milyen helyet foglalt el a magyar és horvát, illetve a Habsburg Monarchia arisztokráciájában, s hogyan igyekeztek összehangolni különféle lojalitásaikat, identitásaikat és érdekeiket saját országaik és a családjuk érdekében.

A dolgozatok másik csoportja – immár nem a kötetben elfoglalt rendet követve – a család egyes tagjait emeli középpontba. R. Várkonyi Ágnes munkája a több generációban megfigyelhető magatartásformákat vizsgálja. A rendelkezésre álló jelentős forrásanyag elemzésével sikerül kimutatnia a közös tényezőket. Külön figyelmet szentel a magyar történetírásban sokáig mellőzött Zrínyi Péternek. Utóbbi a főszereplője Hrvoje Petrić írásának is. A család és Zágráb kapcsolatát vizsgálva személye megkerülhetetlen, hiszen Frangepán Katalin és férje háztulajdonos volt a városban, s az uralkodótól kapott kiváltságaik révén kereskedelmet folytattak itt. Leányuk, Zrínyi Petronella Judit a zágrábi klarisszakolostor főnöknője volt. Zrínyi Péter fia, János a tárgya Varga J.

János kutatásainak. 1683-as szereplésének és letartóztatásának körülményei források hiányában sokáig tisztázatlanok voltak. Minden kérdésre ez a tanulmány sem kínál választ, de bécsi és gráci levéltárak dokumentumaiból új adatokat tesz közzé fogságáról és életének utolsó szakaszáról. Hausner Gábor Zrínyi Ádám portréját rajzolja meg. A szakirodalomban eddig róla élő képet árnyalja az újabb bécsi levéltári kutatások eredményeivel, valamint a Zágrábban őrzött Zrínyi-könyvtár feldolgozása során felszínre került új adalékokkal. Ivan Golub Zrínyi Miklós és Péter, Juraj Križanić és Lippay György érintkezéseit és nézetkülönbségeit vizsgálja a török elleni kötetendő szövetség kapcsán Oroszország szerepét illetően.

A kötetben a hadtörténet körébe tartozó szövegek is helyet kaptak. Dragutin Feletar tanulmánya Légrád és Új-Zrínyivár szerepét tekinti át a török elleni védekező harcokban. A két erőd a Mura és a Dráva összefolyásánál állt, a határőrvidéknek ez a szakasza a Zrínyiek parancsnoksága alá tartozott. A védelemben mindkét erődnek kiemelt szerep jut a 17. században: a Légrádtól a Mura mentén húzódó védvonalnak különösen Nagykanizsa és környékének török megszállása idején volt fontos szerepe, Új-Zrínyivár pedig Zrínyi Miklós Kanizsa elleni felvonulását megkönnyítendő épült, s több török elleni támadás kiindulópontja volt. Utóbbi a tárgy Hausner Gábor, Négyesi Lajos és Padányi József közös dolgozatának is. A tanulmány ismerteti a vár létrejöttének előzményeit és körülményeit, körülírja, miért számított provokációnak a török szemében, beszámol a helyszínen végzett régészeti kutatásokról, s arról, hogy a levéltári és archeológiai vizsgálatok eredményeinek összevetésével mára el-

készülhetett a vár méretarányos makettje. (Hasonló témában, épp jelen kötet megjelenésének évében látott napvilágot egy tanulmánykötet a fenti szerzők közreműködésével: *Zrínyi-Újvár emlékezete*, szerk. HAUSNER GÁBOR, PADÁNYI JÓZSEF, Bp., Argumentum, 2012.)

A kiadványban irodalomtörténészek is megszólalnak, a történészek által ritkábban kézbe vett szövegeket faggatva. Bitskey István a *Szigeti veszedelem* szövegét elemezve arra tesz kísérletet, hogy kimutassa, miféle toposzokat és fikciós elemeket használ eposzában Zrínyi, s munkájából miféle nemzetkép rekonstruálható. Az identitás és a nemzet fogalomköréhez kapcsolódva Szörényi László a patria fogalmának használatáról ír Zrínyi Miklós kapcsán. Bene Sándor Marcus Forstall Zrínyi Miklós megbízásából elkezdett, majd annak halála után Zrínyi Péter szolgálatában befejezett Zrínyi-genealógiáját vizsgálja. Érdeklődésének középpontjában a genealógia identitásképző funkciója áll. Szilágyi Márton Kazinczy Ferenc 1817-es Zrínyi-kiadása kapcsán mutat rá arra, hogy az előző kiadás óta eltelt több mint 150 év alatt miként, milyen folyamatok hatására értékelődött fel, s vált mindinkább Zrínyi hivatkozási alappá, a korábban ezt a helyet betöltő Gyöngyösivel szemben. Hajdu Péter dolgozata is a hatástörténet tárgykörébe sorolható: Mikszáth Kálmán *Új Zrínyiász* című regényét ismerteti meg a horvát közönséggel. Mintegy cserébe a horvát fél sem marad adós újdonsággal: Alojz Jembrih a magyar kutatás előtt kevésbé ismert Zvonimir Bartolić Zrínyihez kapcsolódó kutatásaira hívja fel a figyelmet. Olvasni nemcsak szövegeket, képeket is lehet: a Zrínyi-ikonográfiáról szóló vizsgálódásokhoz kapcsolódva ezt teszi Margarita Šimat Sveštarov, aki Zrínyi

Miklós, Péter és Ádám ábrázolásain vizsgálja a *concordia* metaforáit és allegóriáit. A könyv végére került Drago Miletic írása az úgynevezett „Banovina-projektről”, amelynek célja, hogy felhívja a figyelmet a báni Horvátország kulturális, történelmi értékeire, s a területet a turizmus számára is vonzóvá tegye. Ezáltal egy másik törekvésre is utal: lényegesnek tartja, hogy a terület múltja, kultúrája ne csak könyvlapokon, szakmai közönség előtt legyen ismert és méltányolt.

Noha a *Hősgaléria* szerkesztőinek eredeti ötlete nem valósulhatott meg, a hozzájuk csatlakozó Zoran Ladić közreműködésével impozáns kötet állt elő, amely több vonatkozásban is párja az előzőnek. A tanulmányok egy részének korábbi változatai a 2007-es kiadványban magyarul olvashatók. A kapcsolatra formai jegyek is utalnak. Mindkét kötet borítója a horvát és magyar nemzeti emlékezet emblematisz figuráihoz, Zrínyi Miklóshoz és Zrínyi Péterhez kapcsolódó ábrázolásokat, portréikat, illetve műveik összetett szimbolikájú címlapjait hozza játékba. Az újabb kötet több ponton reflektál a korábbi, némely esetben recenzensek által is felrótt hiányosságokra (NAGY Levente, ItK, 113[2009], 104–117; TÓTH Hajnalka, Aetas, 2008/4, 246–252). Elismerést érdemlően megfogadva a kritikák észrevételeit, egységes hivatkozási rendszerrel ellátva hozza a dolgozatokat, s a kötetben való eligazodást megkönnyítendő horvát személy- és helynévmutatót mellékel. Jóllehet, bevallottan a horvát közönségnek készült, a rezümétet magyar nyelven is közlést teszi. Nyilvánvalóan a magyarul olvasó felhasználóknak tett olvasóbarát gesztus ez, valamilyen módon orvoslandó, hogy ez esetben sem jöhetett létre egy, a horvát és a magyar nyelvű olvasóközön-

ség igényeit egyaránt, maradéktalanul kiszolgáló bilingvis kiadvány. Az egyetlen kritikus megjegyzés, amely ezt a könyvet érheti, ehhez kapcsolódik. Mivel a tanulmányok teljes szövege nem elérhető magyarul, a magyar nyelvű összefoglalók célja valóban az írások tanulságainak alapos ismertetése lenne. Ez nem minden esetben valósult meg. Van szerző, aki két lapon keresztül ismerteti eredményeit, más esetben be kell érünk nyolc sorral (pl. 499) – s a rezümék terjedelmi különbségei nem feltétlenül függenek össze a tanulmányok hossza közti eleve adott eltérésekkel. A fordítás elvei sem egységesek: az esetek többségében szoros, szó szerinti fordításokat közölnek, olykor feltűnő hibákkal (a 161. lapon a magyar nyelvű rezümé Zrínyi Pétert Zrínyi Miklós fiaként említi, míg a horvát nyelvű verzióban, a 158. lapon a helyes rokoni fokozat szerepel), máskor inkább tartalomhű változatokat (506).

Mindez azonban aprócska észrevétel csak, nem vonja kétségbe: kiváló munkáról van szó. Jelen kötettel egy egyértelműen sikeres, s folyamatossága is mutatja: igen gyümölcsöző szakmai együttműködés bizonyítékát veheti kézbe az olvasó. A szerencsés témaválasztást valódi együttgondolkodással ötvözi. Tanúsítja ezt, hogy ahol ezt a vizsgálat tárgya lehetővé teszi, valamennyi tanulmány egyaránt mozgósít horvát és magyar szakirodalmat, valamint levéltári forrásokat. A bemutatott munka szép példáját adja annak, miféleképpen lehet közelíteni ahhoz a közös múlthoz, amelynek egyes epizódjai nem mindig támogatják a párbeszédet. Verba movent, exempla trahunt. A kezdeményezés ösztönzőnek látszik: *Régi és új: párhuzamok és érintkezések a horvát és magyar reneszánszban* címmel

2012 novemberében a fentiekhez hasonló szellemiségben rendeztek konferenciát Zágrábban. Örvendetes lenne és hiánypótló, ha a későbbi évszázadokat vizsgáló szakemberek is ihletet merítenének a Zrí-

nyi-konferencia kötetéből, hiszen érintkezési pont bőven akad a két nép, a két kultúra és történelem között.

Doncsecz Etelka

Köleséri Sámuel tudományos levelezése, 1709–1732

Összegejtötte Jakó Zsigmond, szerkesztette Font Zsuzsa, a latin szöveget gondozta, a regesztákat írta Magyar László András, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012 (Kölesériana, 1), 251 l.

Jakó Zsigmond az 1950-es években kezdett hozzá az ifjabbik Köleséri Sámuel (1663–1732) leveleinek összegyűjtéséhez. A forrásfeltárás revelatív eredménnyel járt, a magyar szakirodalomban elsőként vázolta fel a román fejedelemségek és a német kulturális élet hallatlanul érdekes kapcsolatát – elsősorban a hallei pietizmus hatására koncentrálna –, s ebben a kapcsolatrendszerben Köleséri közvetítő szerepét is bemutatta. Az 1969-ben magyarul, majd románul és németül is publikált tanulmányt teljesen a Köleséri-levelezésre alapozta, az ekkor már jegyzékszerűen ismert Köleséri-könyvtár ilyen szempontú elemzésétől tartózkodott. (Talán az a szkepszis tartotta vissza, amely minden művelődéstörténészt megkísért, ha régi könyvjegyzékek elemzésébe kezd, anélkül, hogy az egyes kötetek használatáról legalább megközelítően pontos adatokkal rendelkezne.) A kiváló tudós tanulmánya után Köleséri neve csak elvétve jelent meg a szaklapokban. Gömöri György, Vörös Imre és Kázmér Miklós közölt ismeretlen Köleséri-dokumentumokat a Magyar Könyvszemle lapjain, majd az 1990-es évek végén Font Zsuzsa tanulmányai hoztak jelentős elmozdulást a tárgyban. Mind

Halle és Erdély kapcsolatáról írott monográfiájában, mind néhány évvel később Piliscsabán tartott előadásában a korábbi sejtésekhez képest jóval határozottabban tudta kijelölni Köleséri helyét az erdélyi pietizmus Andreas Teutsch körül sűrűsödő terében. Nem lehet túlbecsülni ezeknek a munkáknak a jelentőségét, ha be merjük vallani, hogy Köleséiről igazában csak néhány dolgot tudtunk. Orvos volt és egy időben az erdélyi bányák felügyelője, *Auraria Romano-Dacica* című műve jelentős – olvasatlan – munka, ismertük a Hermányi Dienes tollára méltó anekdotát is, miszerint lelkészi pályája úgy ért volna véget, hogy ünnepélyes, első istentiszteletén belesült a Miatyánkba.

Jakó Zsigmond gyűjtésének elsődleges forrását jórészt 18–19. századi nagy korpuszok jelentették, Lorenz Weidenfelder szászsebesi, majd kisdisznódi lelkész hagyatéka a Brukenthal Múzeum Könyvtárában, aki maga is Köleséri levelezőtársa volt, az egykor ugyanitt őrzött Zimmermann-hagyatéka és a brassói Trausch-gyűjtemény. Kiemelkedően fontos forrás a Jakó által *Köleséri Sámuel leveleskönyvének másolataként* megnevezett kézirat (az Erdélyi Múzeum Levéltárában, ma a Nemzeti Le-

véltár Kolozs Megyei Igazgatósága őrzésében, Kolozsvár), melynek alapján a kötet kiadói feltételezik, hogy már maga Köleséri törekedett a levelezés-korpusz összeállítására, legalábbis az 1720-as évek közepén (tehetjük hozzá), mert döntően 1724–1725-ben íródott levelek másolatait őrizte meg a kézirat. Nem elhanyagolható számú levelet tartalmaz a Jakó által *Lázár János bécsi leveleskönyve*ként jelzett kötet, ezt a forrást azonban eddig sem erdélyi, sem magyarországi kutatóknak nem sikerült lokalizálni. (Nem azonos az ismert Lázár-korpussszal, melynek másolatait a kolozsvári Egyetemi Könyvtár, a budapesti Akadémiai Könyvtár, valamint a Széchényi Könyvtár őrzi.)

Jakó azzal a reménnyel adta át az átiratokat és a jegyzeteket a szegedi Régi Magyar Irodalom Tanszéknek, s ők is azzal fogadták, hogy célzott kutatásokkal jelentősen növelhető a források száma, ám a széles körű kutatás sem hozta meg a várt eredményt. A 112 válogatott levél mellé 14 további dokumentumot tudtak feltárni, ezek a könyv *Appendix*-ében kaptak helyet.

Tehát a függelékekkel együtt sem beszélhetünk nagyszámú fennmaradt levélről, még akkor sem, ha tudjuk, hogy válogatásról van szó, és csak a tudományos-sággal kapcsolatos levelek kaptak helyet a kötetben. Feltűnő, hogy a közölt dokumentumok döntő hányada az 1720–1726-os évközből kerül ki, ezt tulajdonképpen csak egyetlen levélcsoport előzi meg, a Constantin Brâncoveanuhoz írott öt levél. Lehetetlen, hogy Köleséri életének csak utolsó évtizedét szötte volna át a levélkapcsolatok hálójára, bizonyára tényleg arról van szó, hogy későn fogant meg benne a levelek megőrzésének gondolata. A megőrzött és elveszett levelek aránya, a megőrzés igényének datálhatósága, tematikai

és retorikai jellemzők felhívhatják figyelmünket a levélműfaj egykorú magyarországi kezelésének általánosabb kérdésére is. Nem tudtam nem párhuzamosan „olvasni” a kötetet az ifjabbik Buchholtz Györgynek a magyar emléktanyagban egyedülálló, 29 éven át napi rendszerességgel vezetett naplójával, valamint az említett Lázár János levélgyűjteményével. Lázár közel 40 éven át megőrizte válogatott leveleit, ezek kizárólag latin nyelvű, misszilis, döntően irodalmi levelek. Noha Christian Wolff filozófiai munkáinak értő fordítója volt, önmagát nem tudósként, hanem költőként pozicionálta, s kéziratban maradt misszilisai az irodalmi oeuvre hangsúlyos részét alkotják. Az ifjabbik Buchholtz mindent művelt, ami egy egyetemre járt, a felvidéki alkotó értelmiségi elitbe tartozó iskolamesternek látókörébe kerülhetett, így az alkalmi költészetnek is dolgos munkása volt, de egy percig nem gondolta, hogy költő volna. A naplóban minden hónap végén számszerűen regisztrálja kapott és elküldött leveleit. Levelezése gyakorlatilag lappang, megsemmisült, pedig néhány hónap számadataiból következtetve 5-6000 levélről van szó. (Köztük nyilvánvalóan nagy számban a helyi érdekű üzenetek; de akkor is!) Három egészen eltérő helyzet, de talán alapot adnak arra, hogy megfogalmazzuk feltételezéseinket a levél korabeli kezeléséről. Megőrzésre érdemesnek bizonyultak a jeles személyekkel folytatott levélváltások (kvázi-Stammbuch), a műfaj irodalmi jellegét érvényesíteni igyekvő levelek, valamint a levélíró/címzett identitásképét erősítő dokumentumok (lásd Lázár esetét, aki saját leveleskönyvébe nem veszi fel azokat a Köleséri-leveleket, melyeket ez utóbbi megőrzött, mivel nem egyenrangú kapcsolatáról tanúskodnak, és

nem az irodalmi republika elismert tagjának képe tükröződik bennük, hanem csak egy Bécsben időző ifjoncé, akinek legfőbb feladata, hogy Köleséri könyvrendeléseit teljesítse). Ezzel szemben a *par excellence* tudományos levelek (természettudományok, archeológia, honismeret stb.) fennmaradása esetleges, mert ezek első szinten csupán információhordozók, s ha nem társul hozzájuk az említett kritériumok valamelyike, akkor kizárólag információ-értékkel bírnak. Az információk pedig ekkor, a század második negyedétől már egyre inkább beépülnek a nagy forrásgyűjteményekbe – akár az eredeti levélszöveggel, akár annak releváns részeit kivonatolva –, illetve a szaporodó publikációkba, és ennek következtében a levél önálló értéke megkérdőjeleződik. (Az említett kritériumok nem vonatkoznak az arisztokrata családok tagjaira, akiknek birtokában a hagyományos archiválási gyakorlat követelményeképpen sok minden fennmaradt.)

A kötet törzsszövegében Jakó Zsigmond tervezetének megfelelően a levelek kronologikus rendben követik egymást, majd az *Appendix*ben is ez a rend érvényesül. A szerkesztő előszava összefoglalja a szöveggközlés módját, és ismerteti az egyes tételek szerkezetét, amely tükrözi a kétfázisú, több kéztől származó munkát. A levél fejléce után következik Jakó Zsigmond regesztája, majd a latin szöveget gondozó Magyar László András regesztája. Ezt követi a szöveg, nagyon informatív lapalji tárgyi jegyzetekkel, végül pedig a forrás bibliográfiai adatait olvashatjuk. A jegyzetek Jakó Zsigmondtól származnak, ha a szerkesztő és a szöveg gondozója indokoltan látta, kiegészítették ezeket, saját szignójukkal jelölve a kiegészítéseket. A szerkesztő, Font Zsuzsa nagyon tisztel-

te a törzsszöveget összeállító kolozsvári professzor válogatási elveit, erről a bevezetőben egészen pontosan számot ad, egy-két ponton azonban talán lehetett volna bátrabban eltérni Jakó elképzeléseitől, aki néhány esetben csak a regesztát tartotta közlésre érdemesnek, természetesen pontosan jelölve a dokumentum fellelhetőségét. Ez a kötet koncepciójának fényében nem kelt különösebb hiányérzetet azokban az esetekben, amikor Jakónak pusztán egy kapcsolat aktivitásának jelzéséhez volt szüksége néhány levél regisztrálására. A Constantin Brâncoveanuhoz írott levelek egyetlen kivétellel ide sorolhatók. A 2. sz. levélben feltáruló tudományos kapcsolat – ennek szövegét teljes egészében olvashatjuk – beágyazódik az 1, 3, 5, 6. levél dokumentálta társadalmi kapcsolatba, s mivel ez utóbbiaknak a regeszták alapján semmi tudományos hozadéka nincs, elegendőnek tűnik kivonatok közlésével felhívni rájuk a figyelmet. Sajnáljuk viszont néhány más levél szövegének elhagyását. A 84. darab (Mihail Şendo Kölesérihez) – Jakó regesztáját idézve – „beszámol az oroszországi művelődési és tudományos életben Nagy Péter cár intézkedései nyomán végbement fejlődésről”. A forrás egy 1727-i nürnbergi kiadvány függeléke. Még inkább sajnáljuk a 11. sz. levél szövegének hiányát. Másolata fennmaradt a Weidenfelder-hagyatékban, közölte egy itáliai folyóirat 1724-ben, az *Auraria* 1780-i kiadása, 1997-ben pedig egy román nyelvű fordítása is publikáltatott, és méltán, mert Şendo itt beszámol Kölesérinek a Steinville generális olténiai útja során látott „régiségekről, ásványokról, bányákról, gyógyvizekről, a tartomány természeti viszonyairól”. (Ez utóbbiak közlésétől – a bevezető indoklása szerint – terjedelmi okokból tekintett el Jakó Zsigmond.)

Ezekért a kisebb hiányosságokért bő-
ségesen kárpótolja az olvasót a szerkesz-
tőnek és a kötet munkatársainak azon
intenciója, hogy Jakó abszolút klasszikus
regesztái mellett közölni kell jóval rész-
letesebb tartalmi összefoglalókat is. Azt
gondolom, hogy a kötetnek ez figyelemre
méltó újítása forráskiadási gyakorlatunk-
ban, és szembesít bennünket az utóbbi
évtizedekben megkerülhetlenné vált
kérdéssel: szélesebb körben is megszól-
laltathatók-e, és ha igen, milyen módon,
művelődéstörténetünk latin (és német)
nyelvű forrásai. A kérdést röviden is el
lehet intézni, *pro* és *contra* egyaránt, né-
hány sornyi kitérőt azonban mégis megér.
Vannak szövegcsoportjaink, melyek nyelv-
vileg hozzáférhetőek és ismertek, elbeszél-
ő-értelmezést nem kívánnak. „Az *Iskola*
a határonról szólva már utalásokkal is be-
érjük.” (JAKUS Ildikó, HÉVIZI Ottó, *Ottlik-*
veduta, Pozsony, Kalligram, 2004, 33.) És
vannak nyelvi korlátokkal körülzárt,
feltáratlan, ismeretlen szövegcsoportja-
ink, melyek csak elbeszélő-értelmezéssel
szólaltathatók meg. (Lásd Szórényi László
tanulmányait a neolatin epika köréből.)
Nem kérdés, hogy az eredeti nyelven olva-
sott szöveg retorizáltsága, terminológiája,
allúziói árnyaltabb megközelítésre adnak
lehetőséget, de ha *mi, filológusok* valamifé-
le céhes öntudat következtében nem járul-
unk hozzá ezeknek a forrásoknak beható
elbeszélő-ismertetéséhez, adott esetben a
saját veszteségünkre lemondunk arról is,
hogy ezek a források a különböző tudomá-
nyszakok közötti diszkusszió tárgyát
alkossák. Köleséri levelei pontosan ebbe
a körbe tartoznak. Nem véletlen, hogy a
szerkesztőnek oly nehéz volt megtalálnia
a megfelelő embert a szövegek gondozá-
sára és a részletes tartalmi összefoglalók
elkészítésére!

Magyar László András teljesítménye
imponáló. A levelezés témaköre ugyanis
Köleséri polihisztor-hírének megfelelően
nagyon heterogén. Szó van itt finn-ma-
gyar szójegyzék készítettetéséről, a román
és a walesi nyelv rokonságáról, a pestis-
járvány jeleiről és lefolyásának módjáról,
Dacia antik emlékeiről és földtanáról,
öslénytani leletekről, könyvkötő-díszek-
ről és nyomdai betűkészletről, a himlőol-
tás módjáról a töröknél, a pogány dákok
ősvallásáról, Gyulafehérváron előkerült
antik töredékekről, Erdély időjárásáról és
természetesen újra és újra könyvek beszer-
zéséről. (Magyar László András egyébként
a szövegek feldolgozása kapcsán meglepő
felfedezést tett. Egy szegedi előadásában,
majd a Korunk 2012/4. számában közölt
tanulmányában rámutatott: sem a levele-
zésben, sem egyéb forrásokban nincs nyo-
ma, hogy Köleséri valaha is orvosi diplo-
mát szerzett volna!) Törvényszerű, hogy
ekkora munka félreértelmezésekkel is jár.
Elvértve találtunk csak ilyeneket, megje-
gyezni pusztán egyet érdemes, nehogy
későbbi tanulmányok hivatkozási alapjá-
vá váljon. A Szentpéterváron szerencsé-
jét kereső Şendo beszámol Kölesérinek
(62. levél), hogy a cár első találkozásuk-
kor „azonnal orvosává tette”. A regeszta
ezen pontja kissé félreérthető, nem a cár
Leibarztja lett, hanem a birodalmi orvo-
sok sorába emeltetett. (Későbbi leveleiből
tudjuk, hogy katonaoorvosként szolgált.)

Font Zsuzsa záró tanulmánya több
kérdést is érint, melyek az olvasót is iz-
gatják. A publikált levelek száma nem ki-
csi, de hol van az a levéltömeg, amelynek
léteznie kellett az 1680–1720-as évekből?
A tematikai sokszínűség ellenére miért
nem jelennek meg vallási kérdések? Egyet-
len, nem elhanyagolható utalást mégis-
csak találtunk ilyenre, a Huszti András-
hoz

írott levélben a jogi tanulmányait folytató erdélyi ifjúnak a természetjog fontosságára hívja fel a figyelmét: „genuina Juris Naturae scientiae [értelmezésem szerint inkább: scientia], communis illa religio et universalis est, quae tot separatos in sacris coetus in unum colligere sola apta est [...]”. Azaz a természetjognak a hiteles (velünk született?) tudománya a „közös és univerzális vallás”, egyedül ez alkalmas a vallásában egymástól távol álló számtalan közösséget egybegyűjteni. (Átolvasván Kölesérinek a Gardenius-kiadáshoz írott bevezetőjét [*Theologia pacifica*, Szeben, 1709], melynek Font Zsuzsa egy Festschriftben külön tanulmányt szentelt, valószínűnek tartom, hogy a mondat „in sacris” kifejezése nem korlátozódik pusztán a liturgikus cselekményekre.)

Érinti a záró tanulmány azt a kérdést is, hogy a Köleséri-levelekkel dolgozók tollából megszületett tanulmányok után indokolt volt-e a szövegkiadás. Válaszként – túl visszafogottan – a levelekből kihámozható kései Köleséri-művekre hívja fel a figyelmet. Ennek kiegészítésére nem szükséges újra hangsúlyoznunk a kötet tartalmi gazdagságát; az eddig elmondottak is bizonyítják, hogy milyen sokrétű forrásanyagot kaptunk kézbe, amit az eddigi tanulmányok messze nem aknáztak ki teljesen. Emellett pedig nagyon fontosnak tartjuk, hogy meglehetősen plasztikus kép bontakozik Köleséiről, háttérben néhány levelezőtársával, akik ugyancsak sokat adnak hozzá ehhez a képhez. Leginkább talán Mihail Şendo, a macedóniai görög kalandor-humanista, aki a román fejedelmi udvarból elmenekülvén végigszáguld Európán, hogy végül behajózzon a biztonság és jólét kikötőjébe, Szentpétervárra. (Ahol a sejtése szerint Nicolae Mavrocordat fejedelem által ráküldött

üggyilkosok már nem érik el, ám egy kis Szibéria azért kijut neki.) A szerep, amit Köleséri oldalán játszik, mindkettőjük számára egyértelmű: „udvari” humanista, lekötelezettje a befolyásos szebeni orvosnak, aki maga is nagy hatalmú patrónus, Savoyai Jenő oltalma alatt áll. Elképesztő stilisztikai kisiklásokra képes: Köleséri hírnevét ecsetelendő leírja például, miként csókolgatják a pétervári tudósok az erdélyi polihisztor arcképét. A levelezésben egyébként nem ez az egyetlen „irodalmi” kapcsolatra való utalás. Şendo irodalmi ajándékokkal, saját epigrammaival kedveskedik neki, s Köleséri ezt jólesően nyugtázza.

A kötetből kirajzolódó Köleséri-portré a tudós egy sajátos, nem példátlan alakját sejteti. Mindig kér, mindig ígér, de csak igen ritkán közöl levelezőpartnereivel kutatási eredményeket, még a legnagyobbakkal sem. Az európai hírű Scheuchzer sorra küldi neki munkáit, amiért cserébe csak ásványokat küld a tudós magánmúzeuma számára, illetve két kis értekezését, melyek már évekkel korábban napvilágot láttak. Mind Scheuchzernak, mind Pieter Burmannak jelzi, hogy részletesen ki fogja bontani azokat a témákat, amelyeket az *Aurariában* csak felületesen tudott tárgyalni. Johann Kanoldhoz, a *Sammlung von Natur und Medizin* szerkesztőjéhez írott egyik levelében (9. sz.) részletesen beszámol az 1718–1719. évi erdélyi pestisről, majd a levél végén jelzi, hogy egyébként minderről részletesen olvashat majd az 1720-at megelőző évtized erdélyi pestiséről írott munkájában, melyet hamarosan ki fog adni. Ugyancsak Kanoldot tájékoztatja részletesen Erdély időjárásáról (23. sz.), de Jakó jegyzetéből látjuk, hogy a szöveg hamarosan nyomtatásban is megjelent. (Ebben az esetben Kanold szerkesztői mun-

kájára is gondolhatunk.) Azokkal pedig, akik ugyanazon kutatási terepen mozognak, mint ő, tulajdonképpen semmifajta együttműködést nem vállal, legyen szó Bél Mátyásról vagy a történész boroszlói polgármesterről, Fr. W. Sommersbergéről. Feltételesen vigyázza kutatási eredményeit, és minden együttműködéstől mereven elzárkózik. Az ok talán egyéniségében, talán a kéznél lévő tudós közeg hiányában, talán „otthonalanságában” keresendő. Magyar református a szász univerzitás központjában, feltétlen udvarhű hivatalnok az Erdély jogi státuszát és katonapolitikai helyzetét teljesen átrendező évtizedekben, a kora felvilágosodás legnagyobb alakjának, Christian Wolffnak elkötelezett híve a szász ortodoxia világában, amelynek idegeit éppen Halle pietizmusának kisugárzása borzolja, azé a Halléé, amihez egyébként Köleséri személyes kapcsolatainak keresztül is kötődik, s mindennek betetőzéseként Köleséri Halléja kimondottan nem kedveli Köleséri Wolffját. Minden bizonnyal maga is érezte ennek a köztes helyzetnek súlyát, Facciolatinak írott egyik levelében „magányos dák”-nak aposztrofálja magát. Ám igazságtalanok lennénk vele szemben, ha teljesen kizárnánk azt a lehetőséget, hogy be nem teljesített ígéreteit, kiadatlan munkáit valóban a leveleiben oly sokszor kárhóztatott hivatali teendők számlájára írjuk.

Az említett levelezőtársak mellett ki kell emelnünk Michael Gottlieb Hansch, teológus-filozófus-matematikus magántudós személyét. A vele folytatott levelezésből Köleséri 1724–1725-ben naprakészen tájékozódik Christian Wolff egyetemi hányattásairól és nem utolsósorban arról az „ajánlatról”, mely Nagy Péter cár kör-

nyezetében fogalmazódott meg: a Németországban mellőzött, *persona non gratának* tekintett tudósokat, élükön Wolff-fal, Szentpéterváron az épülő akadémián szívesen látják. Maga Hansch Leibniz és Wolff tanainak egyik legismertebb terjesztője, Kepler leveleinek kiadója. A vele folytatott levelezés már önmagában is árulkodó forrás volna Köleséri szerepének hangsúlyozására a kora felvilágosodás szinkron megjelenésére Erdélyben, egy elejtett félmondat ennél is közvetlenebb szálakról tanúskodik: „még ma írok Wolffnak” – mondja Köleséri, s a fogalmazásmód nem csupán a távoli tisztelőt sejteti, talán egyben a keleti végeken küzdő „harcostársat” is. A kötetet nagyon jó tárgy-, helynév- és személynévmutató és bőséges irodalomjegyzék teszik teljessé, továbbá román és német nyelvű rezümé.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület a levélgyűjtemény kiadásával egy zárt sorozatot indított útjára. A kötet kiadóinak terve szerint a sorozat további darabjai lesznek: Köleséri könyvtárjegyzékének kritikai igényű újrakiadása; Köleséri teológiai, természetfilozófiai gondolkodásáról való szövegek közreadása; továbbá életrajzi dokumentumok és a szerző tudományos teljesítményét reprezentáló művek kiadása. Annyi bizonyos, hogy a sorozat első darabját – a gondos válogatásnak és a szakszerű jegyzeteknek, az értő bevezetőnek és az alapos regesztáknak köszönhetően – haszonnal és nagy élvezettel fogjuk forgatni, ha pedig valaha egy kutatási program célul tűzi ki maga elé a 18. századi Hungarus értelmiség tipológiájának megrajzolását, Köleséri alakja – éppen a könyvből kibomló plasztikus képnek köszönhetően – megkerülhetetlen lesz.

Földesi Ferenc

Kerényi Ferenc: Színek, terek, emberek

Irodalom és színház a 18–19. században

Szerkesztette Szilágyi Márton és Scheibner Tamás, Budapest, Ráció Kiadó, 2010, 211 l.

Kerényi Ferenc öt éve, 2008 októberében hunyt el. Ezzel számos általa vezetett vagy személyében végzett kutatás, szövegkritikai kiadás elakadt. A búcsúztatásakor elhangzó keserű jóvendőlések mára beteljesedtek, halálával betölthetetlen űrt hagyott maga után. Kerényi szorgalma, alaposága mértékegységgé lett a filológus szakma számára. Ezért is különös, hogy nem készült bibliográfia a folyóiratokban, többszerzős kötetekben megjelent műveiről.

Ebből az adósságból törlesztett e posztumusszá vált tanulmánykötet. A tizenöt irodalom- és színháztörténeti dolgozat kiválogatását még a szerző végezte 2008 nyarán, sorrendjüket is maga határozta meg, de a fontos utómunkálatokra már nem maradt ideje. Az eredeti terv nem egyszerű utánközlésről szólt, hanem átdolgozásról: a szövegek tömörítéséről és a jegyzetapparátus korszerűsítéséről. A magára maradt kézirat gondozását Szilágyi Márton és Scheibner Tamás végezte. Nem lehet tudni, Kerényi Ferenc hogyan képzelte első tanulmánykötete végső formáját. A szerkesztők tiszteletben tartották a szerző által meghatározott sorrendet, de már tőlük származik a kötet fő- és alcíme is. (Megjegyzem, az utóbbi kissé leszűkíti a valós tematikát, hiszen a nemzeti színház eszméjét és a Petőfi-kultuszt elemző dolgozat jelentős része már a két világháború közötti időszakhoz kötődik, a legterjedelmesebb írás, a Mikszáth-művek dramatisálásáról szóló pedig a 20. század első felét fogja át.)

A *Színek, terek, emberek* metaforikus főcím hármastagolást sejtet, de a tizenöt tanulmány folyamatosan követi egymást, és sorrendjükben nehéz valamely egyértelmű rendezőelvet felfedezni. A négy évtized terméséből válogató kötetben hosszabb-rövidebb színházi és irodalmi témák váltogatják egymást, a kronológia – eltekintve egy-egy hátralépéstől – a peregrinus Telekiektől a Kádár-kor színházi repertoárjáig ível. Ha nem így, hanem megírásuk sorrendjében ismerkedünk a dolgozatokkal, szemléletes képet kapunk a szerző szakmai útkereséséről: azokról az újrafogalmazódó elméleti kérdésekről, amelyek ott derengenek a pontosan meghatározott filológiai problémák mögött.

Kerényi Ferenc pályája során mindvégig az eredet-kontextusra összpontosító, pozitívista irodalomtörténész maradt. Kutatómunkája a közvetlen textológiai tényekhez kötődött, érveléskor az induktív utat járta, inkább magyarázatra, mint értékelésre törekedett, és csak óvatosan élt a paradigmatis megállapításokkal. De kérdésfeltevése – a tényközlés, a forráskezelés töretlen pontossága mellett – új színekkel gazdagodott. A három, 1970-es években írt korai dolgozat közül az első látszólag nem több, mint tetemes filológiai apparátust mozgósító adatpontosítás. Vajon a *hajdútánc* Pálóczi Horváth Ádám-tól ismert szövege mikor bukkant fel először a 18. században? A tekervényes, évszámoktól zsúfolt levezetés öncélúnak tűnhet, de a végén meglepő (és a kor ideológiai elvárásaitól távoli) eredmény áll: a

latin jezsuita iskoladramák is megőriztek népköltészeti szövegeket, és ezzel az anyanyelv elterjedését támogatták. A másik rövidebb tanulmány a XVIII. század végi drámáink személyneveit vizsgálja kétszáz korabeli színlap feldolgozásával. Az elemzést főképp a Dorottya, Fanni, Tiborc nevek kiemelése köti a mai irodalmi kánonhoz. A legterjedelmesebb korai írás *Az első magyar hivatásos színtársulat társadalmi kapcsolatait* követi nyomon. A dolgozat jól szemlélteti Kerényi nagy erényét, a megkarcolhatatlan pontosságot, és gyengéjét, az adatok parttalan halmozását. Igaz, a számlák, nyugták, adósság-lajstromok kötegeiből megelevenednek a Kelemen-társulat hétköznapijai, de a gazdasági háttér felidézése már öncélúan terjengős, a kétszáz évvel ezelőtti összegek, pénznemek nem sokat mondanak a mai átlagolvasó számára. A konklúzió azonban kiemelkedik az adattengerből: a színtársulatnak hiányoztak a társadalmi gyökerei, nem válhatott polgári kulturális intézménnyé, így bukása elkerülhetetlen volt. Ugyanakkor említést érdemelt volna, hogy a kudarc okait már a kortársak is mélyebb összefüggéseiben látták. Elég itt Katona József híres tanulmányára utalni: *Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni* (1821).

Kerényi Ferenc 1970-es években írt dolgozatai kevésbé a szöveggel foglalkoztak, inkább a legkülönbözőbb források alapján az irodalmi mű megszületéséig vezető utat rekonstruálták. A következő évtizedben, első színház történeti monográfiája megjelenése után tett kísérletet arra, hogy új szempontokkal gazdagítsa a genetikus tárgyalásmódot. *A nemzeti színházi eszme és gyakorlat néhány történeti kérdéséről* (1987) írt tanulmánya alighanem legértékesebb bizonyítéka a kutatói látómező

kiszélesedésének. A tankönyvbe illő áttekintés háttérét Bojtár Endre izoglossza-elmélete adja: a közép- és kelet-európai kisnépek színház történetének hármasszűz fázisú modellálását nem a történelmi eseményeket követő kronológia, hanem a művelődéstörténeti metszetek, vagyis az egymástól akár sok évtizedes távolságra levő, de rokon jelenségek egybevetése teszi lehetővé. Az első szakaszban a színház iránti elméleti igény erősen moralizáló jellegű, és elválaszthatatlan a nemzeti lét zálogát jelentő nyelvújítási mozgalomtól. A második lépcsőfok a közép- és kelet-európai színház- és társulatszervezés legfőbb dilemmáját jelenti. Amíg a lengyel, orosz, osztrák nemzeti színház az udvari teátrum hűbéri kötöttségeit vállalva járta útját, a bolgár, cseh, finn és magyar társulat a liberális értékrendű társadalmi összefogás nyomán jött létre. Igaz, utóbbiak a függetlenebb, kötetlenebb repertoár árát az állandó létbizonytalansággal fizették meg. A harmadik, utolsó fázis a differenciált színházszervezetbe történő beilleszkedés folyamata. Ekkor a nemzeti színház már jelentős kiváltságokkal bír, de kötelezően a kisnemzeti lét spirituális vára: műsorrendje mindig a konzervatív értékrend, a nemzeti klasszicizmus, a nemzeti azonosság jelképe. Ezért a Nemzeti Színház történetét végigkíséri a művészi és a nemzeti szempont konfliktusa, legjelentősebb direktorai (Szigligeti Ede, Paulay Ede, Hevesi Sándor, Németh Antal) is csak keveset tudtak lazítani a politikai-ideológiai elvárások béklyóin. A kortárs drámák színpadra vitele mindig az utolsó helyre került a repertoárban, a dramaturgiai újítások pedig rendre bőszült ellenállásba ütköztek. Kerényi többször jelzi, hogy Toldy Ferenc 1841-ben – tehát a Nemzeti megnyitása után három évvel –

írt cikke nemigen vesztett időszertűségéből. „[A] nemzeti színház fenntartásának, műsorának, társulatának, egyszóval köznap i ügyeinek szinte hisztérikus és országos visszhanghullámokat verő, nemzeti sorskérdésként való kezelése [...] egyértelműen a fejletlen, kialakulatlan, feudális antidemokratizmussal terhelt viszonyok következménye.” (96.) Mindez a nemzetközi összehasonlításban nyeri el valódi súlyát. Fejlett polgári keretek között, Angliában, Franciaországban, Németországban nincs igény közép- és kelet-európai értelemben vett „nemzeti színházra” – minden közönségrétegnek megvan a maga pódiuma. A tanulmány tematikai folytatása a 2003-ban írt „*Kuruc*” drámák régi magyar színpadon című dolgozat. E kitűnő írás főképp világirodalmi kitekintése miatt izgalmas. Kerényi két „kurucdráma” kacskaringós színháztörténeti útját mutatja be. Először Pixérécourt világsikerű, Angliát és Amerikát is megjárt *Thököly*-darabját (1803), majd a nyomában született, akár folytatásnak is tekinthető *II. Rákóczi Ferenc fogságát* (1848), Szigligeti Ede iránydrámáját. A kritikai fogadtatás és a tükördramaturgia szemléltetése lendületes, csupán a főszövegben felejtett hivatkozások zavaróak.

Az 1990-es évek terméséből két terjedelmes tanulmány került a gyűjteménybe. Ezekben Kerényi Ferenc részben új utakra tért. *A színházzáró Telekiek* (1993) – Sámuel és két unokaöccse, József és Ádám nyugat-európai útjainak bemutatása – forrásfeldolgozásra épül: Sámuel és József naplójában azonban nem csupán a sokszínű polgári-színházi viszonyok képe érdekes, hanem annak bemutatása, mindezt hogyan fogadták a felekezeti kérdésekben szigorú puritán főurak. A szerzőnek a naplók feldolgozása során

választ kellett adnia e filológiai feltárás hasznosságára is, ugyanis a szűk családi környezetben túl a Telekiek Nyugaton vásárolt drámagyűjteményének, Ádám 1773-as *Cid*-fordításának szerény és nehezen bizonyítható a művelődéstörténeti hatása. Kerényi ekkor kilép a rekonstrukciós szűk korlátai közül: a Telekiek Voltaire és Diderot műveivel való megismerkedés nyomán váltak nyitottá a tolerancia és a szekularizált morál iránt, és a nemesi felvilágosodás szelleme tovább élt az Akadémia ősenek tekinthető „Ötferfiak” tudós társaságában. A tanulmány zárszava végleg búcsút int a hatástörténeti érvelésnek: az erdélyi peregrinusok színházélményéből egységes kép nem festhető, mert minden az utazók – neveltetéssel, felekezeti hovatartozással már nem magyarázható – fogékonyságán múlott.

A Mikszáth-dramatizálásokról írt 1997-es tanulmányban feltűnik az a dilemma, amelyet Kerényi Ferencnek (és az általa képviselt irodalomtörténeti iskolának) nem sikerült megnyugtatóan megoldania: hogyan lehet áthidalni a feltáró-leíró megközelítés és az esztétikai központú hermeneutikai-értékelő szempont közötti szakadékot? A kötet legterjedelmesebb írásának kérdése igen egyszerű: Mikszáth nem volt színpadi szerző, a 20. század során mégis közel félszáz, többnyire ideológiai elvárásokhoz igazított dramatizálása volt forgalomban. Kerényi ezeket hasonlítja össze az epikus eredetivel, majd egymással. A tanulmány nehéz olvasmány, egyrészt a vonatkozó Mikszáth-művek apró részletekbe menő ismeretét feltételezi az olvasóról: az egybevetés finomságai másképp nem érthetők. Másrészt vonalvezetése a történetmesélés kényszere miatt kissé nehézkes. Kerényi bizonyítja, hogy Mikszáth műveinek dramatizálása főképp

a hazai vígjátékgyomán korszertűtlen-ségének lett az áldozata, ugyanis a francia típusú, „jól megcsinált” darabokra kevésbé volt fogékony a közönség. (Hevesi Sándor hiába kísérletezett ebben a felfogásban a *Régi jó világgal*.) Ugyanakkor a teátrum világa az írók szinte azonnal „librettistává” avatta, mivel jelenetközpontú epikája vonzotta az olyan zenés színpadi formákat, mint a vígopera, daljáték, operett. Csakhogy ezen a ponton Kerényi Ferenc megközelítése elméleti szempontból válik vitathatóvá. Amikor a megzenésített Mikszáth-műveket a Suppé-, Strauss-, Stolz-, Lehár Ferenc- és Kálmán Imre-repertoárhoz méri, nem a bécsi operett elméletét alkalmazza, hanem változatlanul irodalomesztétikai szempontokat kér számon az adaptációkon. (Igaz, a korabeli kritika is összemosta a kettőt, már Gyulai Pál és Péterfy Jenő is „operettszerűnek” találta Mikszáth világát.) Kerényi széles panorámában, a századfordulótól a Kádár-korig tekinti át a Mikszáth-művek színpadi adaptációinak történetét, de a kritikus pillanatban, a két világháború közötti időszak bemutatásánál feltűnik valami szokatlan, a szerzőtől idegen ideologikus-ság. A „Monarchia-operett talmi magyarságképe” (163), „a dzsentri-idealizálás ideológiai szempontjai” (166) egy elnagyolt összegzésbe futnak: „A Trianont követő nemzeti sokk nem járt együtt a társadalmi önvizsgálat igényével.” (166.) A somás ítélet egyetlen elméleti pillérré épül: a Mikszáth-regények (főképp *A Noszty fiú*) legnagyobb értéke a társadalomkritika. A dramaturgoknak, véli Kerényi, ehhez mindenképpen ragaszkodniuk kellett volna. Csakhogy e tétel elfogadása eleve értéktelennek nyilvánít minden zenés, bohózat felé hajló feldolgozást. (Johann Strauss *Cigánybárója* önmagában

úvatosságra mt: a remek operettet Jókai novellája nyomán komponálta.) Mindez persze nem kérdőjelezi meg a színház-történeti paradoxont: minél függetlenebb volt a dramaturg, a rendező a Monarchia vígjátékgyománjától, annál eredetibb Mikszáth-dráma született. Elég itt a Berlinben, majd Párizsban alkotó Ödön von Horváth *Szelistyei asszonyok*-átdolgozására (1937) utalni. Kerényi – rátérve a Rákosi-korszak osztályharcos népi hőst kreáló feldolgozásaira – amellet érvel, hogy az ideológiai elvárások rendre eltorzították a színpadi Mikszáth-műveket, de a félszáz adaptáció semmiféle dramaturgiai újítást nem hozott. „A magyar dráma históriája sajnálatosan keveset mutathat meg az európai izmusok történetéből. Mikszáth dramatizálásait tekintve a hiánylista úgyszólván teljes...” (173). Valóban: nem készült népdráma, népszínmű, szimultánjáték, groteszk, avagy abszurd szemléletű színpadi feldolgozás. A színház a mai napig nem keresett új dramaturgiai formákat a mindig korszerű Mikszáthhoz.

Az ezredforduló utáni termésből a kötet négy nagyobb terjedelmű tanulmányt közöl. Sajnálatosan ezek nemegyszer visszalépést jelentenek a korábbi nyitottabb tárgyalásmódhoz képest. Csak találgatni lehet ennek okairól. Talán Madách és Petőfi kritikai kiadásának szigorú textológiai szabályai kötötték meg a tanulmányíró Kerényi Ferenc kezét. Annyi bizonyos, *A Marczibányi-alapítvány 1815 és 1845 közötti rövid virágzását*, majd *hosszas hanyatlását* bemutató dolgozatban (2002) visszatér a hetvenes évek filológusa, aki minden előbányászott apróságot el akar mondani: a jutalomjegyzékek, közgyűlési jegyzőkönyvek adattengerében szinte el-elvész a művelődéstörténeti lényeg. A posztmodern irodalomelméle-

tek korában akár incselkedésnek is tűnhet annak a – jelentőséggel aligha bíró – adatnak említése, hogy az alapítvány 1817. november 23-án tartott ünnepségére a nádor megbízottja pontosan délelőtt 11 órára érkezett (83). A Marczibányi-alapítvány jelentőségét már Szász Károly református püspök megfogalmazta 1880-ban: „ez volt az első tényleges formája, megtestesülése, egy társulatilag működő s elmeműveket jutalmazó irodalmi intézménynek” (81) – és célkitűzésében a Tudományos Akadémia közvetlen elődjének tekinthető. Kerényi Ferenc persze pontosan látja az adattengeren túli és máig érvényes tanulságot: a Marczibányi-alapítvány ítései hiába érezték feladatuk súlyát, hiába volt minden jóindulatuk, a szabályozatlan anyanyelvhasználat, az irodalmiság fogalmának feudális osztatlansága, a kisstílű hatalmi viták és főképp a szakavatott bírálók hiánya miatt jutalmazási gyakorlatuk soha nem válhatott kiegyensúlyozottá, és egyetemesebb hatást sem fejthetett ki.

A rákövetkező években írt Kerényi-tanulmányok nem felépítésükben, arányaikban, hanem elméleti háttérükben problematikusak. A Dugonics András hat művéről szóló *Egy sikeres eredetmítosz a 18–19. század fordulóján* (2004) hatalmas apparátust mozgat, és az olvasótól is komoly háttérismereteket (Anonymus, Kézai, Thuróczy stb.) vár. A szerző hipotézise szerint az *Etelka*-trilógia korának hatalmas közönségsikerét nem vérszegény cselekményének köszönhetette, hanem jegyzetanyagának. Dugonics szinte a 18. század minden őshaza-elméletét az *Etelka* magyarázataiba applikálta, ezzel támogatva a magyar nemesség birodalomalkotó vágyképeit. De a bizonyítás során a részegész viszony homályos, nem zárul be

a hermeneutikai kör: a mű (főszöveg és jegyzetek) együttes esztétikai értékelése elmarad. Ennek oka egy aprónak tűnő, de messzire ható terminológiai következetlenség. (Meggjegyzem, efféle pontatlanság ritkaságszámba megy Kerényi Ferenc életművében.) A szerző ugyanis átveszi a köznyelvi gyakorlatot: szinonimaként használja az *eredetmítoszt* és az *eredetmondát*. Csakhogy ezek az *Etelka* esetében nem felcserélhetők. Dugonics – a középkori gestákat, krónikákat, valamint Pray és Sajnovics munkáit forgatva, a bibliai allúziókkal találékonyan élve – új eredetmondát konstruált, de piarista szerzetesként ügyelt arra, hogy a keresztény hitvilágon kívüli, természetfeletti, tehát mitikus elemeket ne vegyítsen a motívumok közé. Az *Etelka* még nem a Walter Scott-i történelmi regény, és a romantikus álmitologizmus poétikája sem mutatható ki benne, egyszerűbb annál: Dugonics trilógiája szerkesztett monda, műmonda. Korabeli fényes sikerére, rövid hatósugarú, de intenzív, Katonát és Vörösmartyt is megérintő irodalmi hatására máig nincs kielégítő magyarázat.

Kerényi Ferenc kutatói pályáján többféleképpen teremtett kapcsolatot a társadalomtörténeti események és az irodalmi művek sajátos létmódja között. A *Valóság és dramaturgia* (2005) című dolgozat meglepő módon fordítja meg a megszokott irányt. Kerényi abból indult ki, hogy a reformkori Pest-Buda életét főképp nem a kanonizált drámaírók (Vörösmarty, Czákó) idézték, inkább másodvonalbeli színpadi szerzők. Ezért harminc, sokszor csak kéziratban olvasható darabot leltározott nyolc tematikai szempont szerint. A módszer csábító, de ingoványos területre vezet: azt feltételezi, a korabeli, társadalmi kérdéseket érintő darabok (a tragédiától a bohózatig)

olyan hű, pontos lenyomatát a kornak, hogy azokból „visszafelé” megrajzolhatóak a főváros hétköznapijai. Bár Kerényi többször jelzi, hogy a közönség elvárásai miatt – főképp a vígjátékoknál – a kép erősen torzít, karikíroz, de pont ez teszi vitathatóvá a rekonstrukció hitelességét. A tanulmány legizgalmasabb passzusai a műfaj történeti kitérők. Például annak magyarázata, nálunk miért nem tudott tragikai szintre emelkedni az analitikus dráma, vagy 1849 után hogyan akadt el a nagyvárosi vicc térhódítása, miért kanyarodott vissza az anekdota felé.

Az *elmaradt irodalmi nemzedékváltás tanulságairól* (2003) írt dolgozat a legnagyobb látképű a gyűjteményben, és szemléletmódjában is üdítően új. Paradigmatikus igénytelenséggel közelít egy olyan kérdéshez, amelyet már sokan (Féja Géza, Komlós Aladár, Sötér István, Németh G. Béla) és sokféleképpen próbáltak megfejtetni: irodalmunk történetében a Kazinczy-, Kisfaludy-, Vörösmarty-, Petőfi- (Arany-)nemzedékek után, az 1880-as évek elején miért akadt el a nemzedékváltások sora? Kerényi a szokásos, történelmi periodizáción alapuló korszak-szemléletet a literátor-nemzedékek váltakozására cseréli. Olvasatában a korabeli értelmezői közösségek eltérő érdekrendszerét egy felettes, előremutató folyamat egyesíti. „Egy-egy korszak történéseit [irodalomesztétikai] eredményei igazolják” (148). Valóban, a szerző líra- és drámatörténeti látképe a forradalom bukásáig egységes, az epikai vonalba csupán egyetlen sikertörténet, Kuthy Lajosé nem illeszthető be. A Bach-korszaknál azonban az összefoglalás íve megtörik. Éppen Madáchnál, aki nem az előző nemzedéktől, vagyis Petőfitől merített ihletet, hanem korábról, Vörösmartytól. De a *Tragédia*-vita köré szerveződő irodalmi

ellenzék (Reviczky Széver, Riedl Szende, Vajda János, Zilahy Károly) sem illeszthető a folyamatba, ahogy Kemény Zsigmond vagy Jókai sem. Kerényi Ferenc gazdagon dokumentálja, hogy a vezető szerepre alkalmatlan, betegeskedő Arany János mögött álló Gyulai-kör (Csengery, Greguss, Lévai, Salamon, Szász) fél évszázadra minden posztot, minden műnemet, műfajt kisajátított: lehetetlenné téve a generációváltást. Csupán az kérdéses, hogy mindezért tényleg csupán a hatalmi pozíciók konzerválása a felelős, vagy Addig egyszerűen nem jelentkezett olyan léptékű tehetség, aki nemzedéke élére állt volna.

A kötetet záró, *A Petőfi-kultusz folklorizálódásáról* szóló 2006-os dolgozat itt olvasható először. Kerényi Ferencet már a kilencvenes években foglalkoztatta a két kedves szerzője köré szerveződő irodalmi kultusz. Nem titkolta véleményét: a rajongók, műkedvelők által népszerűsített mendemondák sokat ártnak a Madách- és Petőfi-kutatásnak. A Barguzin-legenda sok évtized alatt országos ügyvé terebélyesedett. A szerző új utakra tér, amikor rögzíti: a kultuszteremtés mechanizmusát nem lehet az irodalomtudomány keretein belül feltárni, a folyamat törvényszerűen áthúzódik a folklorisztika területére. A Benyovszki Móricától Mihail Gorbacsovig ívelő kultusztörténet rekonstrukcióját Kerényi az I. világháború előtti Szibéria-toposszal kezdi. Ennek őstét a Gvadányi- és Gaal-féle Rontó Pál-történetben találta meg, később Jókai és Arany is megerősítette a „muszkához hurcolt” költőről szóló elképzelést, amit a szájhagyomány szintjére a vándorszínház közvetített. A tanulmányíró hangsúlyozza, jócskán maradtak fehér foltok, de bizonyos, a barguzini Petőfi mondája mindig az orosz–magyar viszony függvényében változott, és a költő kultuszában

szétválaszthatatlanul összefonódnak az olvasói, nemzedéki és nemzeti elvárások.

A *Színek, terek, emberek* nem feltétlenül a szerző legjobb tanulmányait tartalmazza, de mindegyik írás példás következetességgel érvényesíti a filológiai kutatások alapelvét, miszerint az adatok mozaikjait nem szabad előre elképzelt tervrajz szerint összeilleszteni, az esetleges hézagok pedig nem tölthetőek ki hipo-

tezisekkel. Kerényi Ferenc a „francia iskola” legnemesebb hagyományait folytatta és fejlesztette, amikor a tények tisztelgő, kritikus szemléletére és óvatos értékelésére törekedett. Munkássága kutatói lelkiismeretességre nevel, és felkészültsége, alapossága bármely elméleti iskolához tartozó irodalmár számára példaértékű.

Balogh Csaba

Szócs Zoltán: Szabó Dezső-enciklopédia

Budapest, Kairosz Kiadó, 2011, 371 l.

Szabó Dezső életművéről először Nagy Péter (1920–2010) akadémikus írt monográfiát az Irodalomtörténeti Könyvtár című sorozat 16. köteteként, az Akadémiai Kiadó és az MTA Irodalomtudományi Intézete közös kiadványaként 1964-ben. Második kiadása szintén az Akadémiai Kiadó kiadásában, sorozaton kívül jelent meg 1979-ben. A kötet meglepetést keltett, mert a hozzáértők nem tételezték föl a szerzőről, hogy ehhez a témához nyúl, s különösen nem vártak tőle elfogulatlanságot. Szócs Zoltán szerint a monográfus Szabó Dezső elleni „zsigeri gyűlölete családi háttérű”. Meg is magyarázza: édesapja, Nagy Adorján (1888–1956), a Nemzeti Színház művésze, 1930-tól a beszédművészet tanára a pesti egyetemen, a húszas években gyakran volt céltáblája Szabó Dezső ismeretesen „vitriolos” kritikájának. Azóta tudjuk, Nagy Péter Borisz fedőnév alatt 1951 óta a politikai rendőrség, államvédelmi hatóság besúgója volt (Szőnyi Tamás, *Titkos írás*, Bp., Noran, 2012, 130); Szócs pedig arról is beszámol, hogy Nagy Péter – visszaélve ügynöki

státusával – milyen módszerrel „gyűjtött” anyagot a monográfiájához. A Szabó Dezsőre vonatkozó dokumentumokat éveken át fáradtsággal és anyagi áldozattal gyűjtögető Budai Balogh Sándort (1919–1990), az írószövetség könyvtárosát, amiért nem volt hajlandó gyűjteményét rendelkezésére bocsátani, izgatás címén tíz hónapra börtönbe juttatta. Lefoglalt anyagát a hatóság Nagy Péterhez szállította!

A második Szabó Dezső-monográfiát külföldön adták ki. Szerzője, az 1948 végétől emigrációban élő Gombos Gyula (1913–2000), Münchenben írta, ott is jelentette meg két kiadásban Molnár József Auróra kiadója (1966, 1969), utána Püskei Sándor New Yorkban (1975) és Budapesten (1990). Itthon visszhangtalan maradt, akárcsak napjainkban Szabó Dezső egész életműve. A zsidóság elleni kritikáját egyoldalúan ítélik meg, figyelmen kívül hagyva, hogy – különösen Hitler uralomra jutása után – a német befolyás ellen még hevesebben és bátrabban emelt szót, holott ez sokkal veszélyesebb volt, mint a hazai zsidóság kritikája. Jellemző erre a Tormay (családi

nevéen: Krenmüller) Cécile elleni kritikája 1923-ban: „ezen az úton, melyen halad, csak megbocsáthatatlan bűnöket követ el az ellen a magyarság ellen, mely Önnek olyan bőkezűen és annyit adott” (340).

Szöcs Zoltán enciklopédiájának be-tűrend szerint utolsó címszavában történeti folyamatosságában tekinti végig Szabó Dezsőnek a zsidóságról kifejtett véleményét. Alapszemponatul kínálgokzik az író vallomása, a *Megered az eső* kulcs-regény-töredék (1920) „utóbúslulásának” ez a mondata: „Senki sem vádolhat azzal, hogy saját fajtám megmutatásánál nem láttam meg a bűnöket.” Előbb, még 1913-ban, szinte elismerően szölt a zsidóság-nak a modern Magyarország megterem-tésében betöltött szerepéről: „a mostani modern Magyarország óriási arányban az ő munkájuk”. Amikor a Nyugatban megjelent írását már a Tanácsköztársaság tanulságai után, kötetbe szerkesztette (*Tanulmányok és jegyzetek*, Bp., Táltos, 1920), ezt a lapalji jegyzetet fűzte hozzá: „Ilyen elfogulatlanul álltam a zsidósággal szemben, s hogy múlhatatlan és intranzigens antiszemitizmusra kényszerültem: ez a legjellemzőbb dokumentum a zsidó faj szerepére.”

Az antiszemitizmust napjainkban is az író szemére vetők rendre hallgatnak a legfőbb okról, a proletárdiktatúra magyar tanulságairól. Az olyan józan, bölcs, önkritikus álláspont, mint JÁSZI Oszkáré (*Marxizmus vagy liberális szocializmus*, kiad. KENDE Péter, Párizs, Estoup, 1983 [Magyar Füzetek, 6]) mintha meg sem íródott volna. S az író ilyen vallomása sem: „én mindig elismertem és nagyra becsültem a zsidóság erényeit és értékeit. Min-dig csodáltam bennük a tudásszomjat, a családi élet szentségét és azt a tiszteletet, amellyel szellemi nagyjainkra felnéz-

nek...” Lehetne idézni tovább. De elég, ha utalok Szabó Dezső zsidó származá-sú híveire, tanítványaira, sőt barátaira: Fejtő Ferencre (77), Gáspár Lászlóra (75), György Oszkár-ra (110), Ignotusra (135), Karinthy Frigyesre (148), Kéri Pálra (305), – meglepetés: – Koestler Artúrra (158, 322), Links Arthurra (75), Szép Ernőre (304). A számok a bemutatott kötet lap-számai, ahol Szabó Dezső véleménye olvasható. De a 76. lapon Szöcs Zoltán föl-sorakoztatja Szabó Dezsőnek a fasizmus ellen 1929 és 1938 közt megjelent tanul-mányait is. Kit lehet elé állítani? S kit, aki Hitlert úgy merte volna bírálni már 1936-tól, mint ő? (124.) Szöcs Zoltán meggyő-zően bizonyítja, hogy Szabó Dezső alig emlegetett kisregénye, *A megfajtott ka-kas* (1943) az első és egyetlen antifasiszta regény a háborús Magyarországon (195). Mai ellenségei, akik készek kitudni őt a magyar irodalomból, ezt is elhallgatják.

Hivatkoznom kell KOMLÓS Aladár-ra (159) is, akit nem befolyásoltak ítéletében, elfogulatlan megbecsülésében Szabó Dezsőnek éppen akkoriban, 1922-ben megfo-galmazott szélsőséges indulatai sem. Nem volt rest fölvenni válogatott tanulmánya-inak kötetébe (*Kritikus számadás*, Bp., Szépirodalmi, 1977) a bécsi Tűzben megje-lent arcképvázlatát. Jót, rosszat egyaránt írt róla, ahogy kritikusnak kötelessége. Jót, amit divat eltagadni tőle. Ilyeneket: „De ha nincs is Szabó Dezsőnek realisztikus fantáziája, annál rendkívülibb lírai képzelete van. Embereket és dolgokat nem tud szemléltetni, de csodálatosan tud hangulatokat éreztetni. Meséibe minduntalan zoltárszerű részeket iktat be: ezek a legszebb magyar szabad versek, tartalmuk mélysége és színes, szellemes, szuggesztív kifejező erejük által.” „Szabó a nyelvte-remtők fajtájához tartozik...”, „a romanti-

kus prózának legszebb példája a magyar irodalomban...” Szabó Dezsőnek nyelvteremtő zsenijét egyébként ellenségei is elismerték, mint pl. Benedek Marcell és fia, Benedek István (34, 223). Sík Sándor meglepően Pázmány nyelvével veti össze (223). Kár, hogy Szócs Zoltán nem idézi ezeket s a hasonló elismerő, méltató megállapításokat, hogy hozzájáruljon a Szabó Dezsővel szemben napjainkban erősödő lekicsinylés elleni érveléshez. Fölsorol tucatnyi nevet (225), akik Szabó Dezső nyelvéről (divatjamúlt műszóval *nyelvezetéről*) és stílusáról elismeréssel értekeztek, de érdemes lett volna mindegyiküktől legalább egy-egy jellemző mondatot idéznie. Szabó Dezső és a zsidóság bonyolult kérdéskörét egyébként a legtisztábban, leghiggadtábban BIBÓ István mutatta be (*Visszaemlékezések*, Bp., Argumentum, 2012, 121–138). Senki, aki erről nyilatkozik, nem hagyhatja szempontjait figyelmen kívül.

Szabó Dezső nemcsak a Komlós Aladár említette különleges, rejtett lírai alkotásoknak volt szerzője, hanem néhány tucatnyi verset meg paródiát is vállalt (163, 355). Magyar költőknek hozzá, róla írott költői műveiből pedig mintegy félszáz verset szedhetnénk antológiába (164, 355). Szabó Dezsőnek az ugyancsak Komlóstól szóvá tett korlátozottságáról az enciklopédiában tanulságos címszót találunk számos álláspont (Szabó Jenő, Pintér Jenő, Schöpflin Aladár, Gombos Gyula, Czigány Lóránt, Gróh Gáspár, Sükösd Mihály, Nagy Péter) nézeteinek ütköztetésével (*Élményszegénysége*).

Ideje, hogy Szócs Zoltán könyvét végiglapozva részletesebb észrevételeimre kerítsek sort. Hiányzik a különös műfaj megválasztását, megokolását megmagyarázó bevezető vagy előszó. A hátsó borítón a szerző fél tucat műnemet fölsorol, hogy

mi nem a könyve, s utána azt, hogy kézikönyvnek, szellemi útikalauznak, *vademecum*nak szánta: „minden, amit Szabó Dezsőről tudni kell”. Továbbá: „fogynak az évek, rossz gondolni arra, hogy négy évtized Szabó Dezső-kutatása esetleg velem együtt elenyészik. Így talán megmarad valami.” Remélem, az idézet elejének borulató jóvendölése nem válik valóra, s az idézet végének reménye beválik. Szócs Zoltán „útikalauza” olyan adattárat örökít az utókorra, amely minden további kutatás alapjául szolgál.

Érdemes lenne megvitatni, miért tartotta a szerző jobbnak az enciklopedikus szerkezetet a hagyományos, az életutat követő monografikus leírásnál. Az a benyomásom, hogy bár kétségtől praktikus, mint minden tárgy- és névmutató, lexikon vagy enciklopédia, mégis szét-tördeli az életművet, s olykor ismétlések-re is kényszerül, vagy kényszeríti az olvasót. Érdekes lenne tudni, vajon Temesi Ferenc *Por* című regényféléje nem volt-e rá hatással. A betűrenddel ugyan némi baj van, mert nem a megszokott könyvtári betűrendezési szabályokhoz igazodik, pl. az *a~á-t*, *e~é-t* fölöslegesen megkülönbözteti, így a *Székelységét* nehezen találtam meg, mert *Székfű Gyula* előtt, ahol a helye volna, hiába kerestem. A *Táltost* meg – már azt hittem, hiányzik – csak a *Tavas* után leltem meg. A műfaj korlátját, a töredezettségét egyetlen példán mutatnám be. A *Szeged* címszó pontosan vázolja föl Szabó Dezsőnek 1925. március 4. és május 15. közti tevékenységét, de nem is utal két másik címszóra, amely ettől elválaszthatatlan, mert magyarázattal szolgál: az író Párizsban *Szalay József*nek, a nevezetes literátus, bibliofil rendőrfőkapitánynak alakját vélte látni, és ezért indult onnan haza – Szegedre.

S az is említésre méltó, hogy itt (is) írta a *Segítség!* folytatását (279).

A rövidítések jegyzéke *Az elsodort falunak* a Faust Kiadónál megjelent 1944. évi kiadását „kritikai kiadás”-nak jegyzi. Bár valóban ez szerepel a címlapon, és az író is így beszél róla előszavában, a valóságban ez megtévesztő, mert nem felel meg a kritikai kiadás ismérveinek. Lehet kivételesen gondos szövegkiadás, de ettől még nem üti meg a kritikai kiadás mércéjét.

Mindjárt az elején sajnálattal tapasztalom, hogy a szerző sem tudott kibújni napjaink nyelvi járványának hatása alól. Lassan kivész irodalmi nyelvünkől az *után* névutó, és a terjengős *követően* álnévutó helyettesíti: „a román cenzúra megszűnését követően” (11), „Szegedről való hazaköltözését követően” (13), „Budapestre érkezését követően” (20) stb. Ugyancsak divatos álnévutó: „Ady korai halála *okán*”; helyesen és hagyományosan: *miatt*. Minden változatot kiszorító jelző a *komoly*: „komoly emlékműsor” (13); talán *színvonalas*, *jelentős*, *rangos* stb. De olyan szintén nyelvi divatok, idegenszerűségek is megszeplősítik az egyébként tárgyias stílust, mint *beindít*, *biztosít*, *elismerését kíváltotta*, *sor került*, *kivételt képez*, *kötődik* stb.

Nem hallottam, olvastam még, amit itt (17) olvasok: Szabó Dezső már 1931-ben biztosra vette, hogy az Anschluss meglesz! Antimilitarizmusát sem méltányolja az utókor. Ungvári tanártársa, aki háborúellenes megnyilatkozásáért följelentette, nem szerepel címszóként, pedig megérdemli, hogy név szerint pellengérré állítsuk: Bódis Ferenc. Helyes viszont, hogy idézi Gál István méltató megállapítását: „Kossuth óta Szabó Dezső a legmarkánsabb, leghatározottabb s legőszintébb hirdetője a kelet-európai kisépek összefogásának” (24). Szintúgy Balogh Ed-

gárt, a Bartha Miklós Társaság, később a Sarlósok képviselőjében: „Ha nincs Szabó Dezső, mi sem volnánk” (27). Hiányolom, hogy az *Ezer diák Ady-ünnepé* címszóból kimaradt Juhász Gyula: 1928. május 20-án ő volt az egyik ünnepi szónok, és megkoszorúzta Ady sírját (66, 110, 133, 276).

Szőcs Zoltán joggal hiányolja Szabó Dezső önéletrajzának (*Életeim*, 1965, 1996) kiadásaiból a név- és tárgymutatót (70). Sajnos azonban az ő könyvében sincs, noha a betűrendes előadásmód egyáltalán nem teszi fölöslegessé a szövegben előforduló rengeteg nevet, szükséges tárgyszót. Ezért nyilván a kiadó fukarságát kell megrónunk.

Az életrajzi irodalom alig tud Szabó Dezső házasságon kívül született, tragikus sorsú, süketnéma és elmebeteg gyermekéről, akinek a nevét sem tudjuk (1906–1911). Regényében (*Nincs menekvés*, Ungvár, 1917) *Tózsér Déneskének*, anyját *Tózsér Marinak* nevezi. Szőcs Zoltán minden adalékot összeszedett róla, és összefüggésbe hozta a regény megfelelő helyeivel (108). A Szabó Dezső emléke ellen hajszát folytató Haladás, Zsolt Béla lapja nem napi-, hanem hetilap volt (111). Tanulságos a rövid beszámoló Szabó Dezső hatvanadik születésnapjának megünnepléséről 1939. május 23-án a budapesti Városi Színházban (114). Móricz Zsigmond és Bartók Béla levélben köszöntötte, Eötvös collegiumi szobatársa, Kodály Zoltán élőszóval, Mécs László versével (115). A Nemzeti Színház művészei az író műveiből adtak elő részleteket. A műsort a Magyar Rádió viaszhengerre rögzítette, és 28-án egyórányit sugárzott belőle.

Szobráról nincs címszó, csak ez: *Gellérthegyi síremlék*, ám e kettő nem ugyanaz. Álma volt, hogy Chateaubriand-nak példájára, őt a Gellért-hegy déli csúcsán

temessék el (92). Erről persze már 1945-ben sem lehetett szó; helyette a Nemzeti Pártszövetség ugyanoda szobrát szerette volna fölláttatni (93). Csak a rendszerváltoztatás után, 1990. június 10-én avathatták föl ott Szervátiusz Tibornak közadakozásból készített szobrát (94; vö. még 119, 128). Érdektelenséggel kísérve, visszhangtalanul. Sírját Andrassy Kurta János alkotta mell-szobra díszíti (331).

Érdekesek és tárgyilagosak a Szabó Dezső természetével foglalkozó címszavak (*Depressziója, Gőgje, Idegbajai, Magánya, Naivitása, Nem ír, Obszcenitása, Önmítosza, Pozórsége, Zseni*). Nincs ok tagadni: nehéz természetű, összeférhetetlen, zsörtölődő, kveruláns személyiség volt (130). Gyermekekortól kísérte a Shakespeare-től már fölismerett „téli kedélybetegség”, levetség (49, 57, 228), üldöztetési mánia (131).

Általában Szöcs Zoltán javára írandó, hogy bár szemmel láthatóan nagy híve Szabó Dezsőnek, de nem elfogulatlan, nem egyoldalú. Az előbbieken kívül sem hallgatja el kedves írójának gyarlóságait. Például: „Az igazság az, hogy Sz. D. nem tudott dialógusokat írni, még regényeiben is a párbeszédész részletek a leggyengébbek” (308). Szabó Dezső maga is tisztában volt korlátaival. Dayka Margit kérdésére, hogy miért nem ír színdarabot, bevallotta: nem tud (308).

Talán ezzel függ össze a joggal szemére vetett eset: nem fogadta 1925-ben Szegeden a hozzá tisztelettel közeledő, költészetében korábban nyilvánvalóan hatása alatt alkotó József Attilát (142). Nem volt fogékony a költészet friss alkotásaira. Vagy talán attól tartott, kérni jött hozzá, ettől akart elzárkózni? Sajnálatos. De később sem járt sokkal jobban Ficzy Dénes, nem kolozsvári, hanem aradi diák, később

ugyanott tanár, jeles irodalomtörténész, barátom (292). Levelére Szabó Dezső (tőle nem szokatlanul) „nagyon nyersen” válaszolt. Nemcsak József Attila föl nem ismerése volt nagy baklövés, amely némileg érthető, hiszen addig még az ifjú költőről nem is igen hallhatott, hanem ennél súlyosabb: Tamási Áron félreismerése (316, 344). Tamásitól viszont szép gesztus volt, hogy ennek ellenére mesterének vallotta, és a Kodály részvételével rendezett 1945. április 18-i emlékünnepeken ő mondta az ünnepi beszédet (246, 316).

Annál érdekesebb, hogy Juhász Gyula költői nagyságát mennyire fölismerete és hirdette: a legnagyobb élő magyar költőnek nevezte (143). Bizonyára ismerte a költőnek még 1919-ben született *Szabó Dezső*hez írott versét, talán a Makón 1924-ben írott másikat (*A titán*) is. Prózában is méltatták egymás addigi munkásságát (144). Szabó Dezső a Juhász Gyuláról írott remek nekrológiát 1939-ben méltán illesztette be tanulmányainak reprezentatív kötetébe, *Az egész látóhatárba*. Ő állította először föl a 20. század első negyedében a legnagyobb magyar lírikusok névsorát. A sorrendet vitatták ugyan, a neveket nem: Tóth Árpád, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály (145). Furcsamód, Adyról és Juhász Gyuláról is megfélemlítve, Tóth Árpádot tartotta a század legnagyobb magyar költőjének (340). Pályakezdésükkor Kassákkal is kölcsönösen becsülő kapcsolatban voltak, de később eltávolodtak egymástól. Rosszat azonban egyik sem írt a másíkról (149). De megalomániájának lett következménye, hogy nem tudott közel kerülni a népi írói mozgalomhoz sem, holott ez a *Nagy triász* (Ady Endre, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső) nevét írta zászlajára (210). Szabó Dezső csak Illyés

Gyulát fogadta el, a többieket epigonmak ítélte (220). Veres Péter nagyságát sem ismerte föl; nevét csak kétszer írta le, leki-csinylő hangnemben (354).

A Rákosi- és Kádár-korszak sablonos fordulata volt a munkásság és parasztság folytonos együttes emlegetése. Fordított sorrendben ugyan, de Szabó Dezső is élt ezzel a párhuzammal. Akár az újra időszerűvé vált népi kollégiumi mozgalom kezdeményének is tekinthető ez az 1937-ben papírra vetett mondata: „És fellépésem első percétől sürgettem, hogy új magyar középosztályt kell intézményesen fejleszteni a magyar parasztság és a magyar munkásság arra való gyermekeiből” (165). A *Munkásság* (és a *Szociáldemokrácia*) önálló címszó is. Szócs Zoltán két fontos tanulmányt idéz, KATONA Katalinét (*Szabó Dezső világnézete*, Magyar Filozófiai Szemle, 1957, 85–110) és ERDEI Sándorét (*Gondolkodni jó: Válogatás hátrahagyott munkáiból*, szerk. ERDEI Sándorné DEZSŐ Ginda, Makó, József Attila Múzeum, 1986). Ez utóbbiból Szabó Dezsőnek még egy jellemző mondatát írom ide: „Óh, ha egyszer ez a két nagy megrabolt: a munkásság és a magyarság [értsd: parasztság!] össze-fogna” (208).

Nem emlegetjük napjainkban azt sem, hogy Szabó Dezső alakította a Tanácsköztársaság bukása után, 1919 őszén az első magyar írószövetséget, a Magyar Írók Nemzeti Szövetségét. Elnöke ő, titkára Szabó Lőrinc lett. Igaz, csak mintegy hét évet élt, s ő maga már 1921-ben elhagyta, de el nem hallgatható művelődéstörténeti tény (200).

Fölfedezés számba megy, hogy Szabó Dezső – Balázs Bélát és Hevesy Ivánt megelőzve – a magyar filmesztétika kezdeményezője volt a Thália című folyóirat 1919. februári számában megjelent tanul-

mányával (*A mozi esztétikája*). Előtte, már 1916-ból fönmaradt Kassákhöz írt levelében tett vallomása, amely a film jelentőségének korai (legkorábbi?) fölismerését bizonyítja, s utoljára meg 1942-ben is véleményét nyilvánította. Nem volt egyedül, aki a hangosfilmet nem szerette; a némafilm eltűnése után nem járt moziba (206). Szócs Zoltán fölhívja a figyelmet, hogy az író regényeiben is fontosnak tartotta emlegetni a mozi jelentőségét (207).

Nagyon érdekes a kimutatás, amelyet Szócs Zoltán összeállított Szabó Dezső regényeinek névadásáról, ahogy ő írja: *nomenklatúrájáról*. Szorgos munkával szembesíti a többnyire kulcsregények szereplőinek valódi és költött neveit: sohasem kitalált, hanem mindig átélt, megélt, tapasztalt figuráknak valóságos neveit forgatta csaknem mindig fölismerhetően át (267). Sőt, nemegyszer, mint a *Nincs menekvésben*, saját nevükön szerepelteti modelljait (270). Nem köztudomású, hogy kitűnő székelyudvarhelyi tanítványa, Szántó Dénes nevét az író a *Nincs menekvésben* (1917) saját regénybeli neveként használta (222, 319).

Budai Balogh Sándor és Hartyányi István *Szabó Dezső-bibliográfiája* (Bp., Szenci Molnár Társaság, 1996) sajnos szakszerűtlen, elhibázott munka, mert a belefektetett nagy erő és idő nincs arányban használhatóságával. A műkedvelő bibliográfusok szokása és a hazai bibliográfia vaskorszakának gyakorlata szerint az egyedül elfogadható időrend (és hozzá alapos név- és tárgymutató) helyett rossz szerkezetben, betűrendben közölték a műveket (285). Szabó Dezsőnek *A vogul szóképzésről* írott pályamunkája (Nyelvtudományi Közlemények, 1904) nem önálló könyv, hanem a szakfolyóiratból készült különnyomat (357).

S ha már helyesbítésnél tartok, szövé vá kell tennem, hogy *főreál gimnázium* nem volt, csak *főreáliskola*; Szabó Dezső mindvégig ebben az iskolatípusban tanított: Székesfehérvárott (1906–), Nagyváradon (1908–), legtovább, négy tanéven át, Székelyudvarhelyt (1909–), majd Sümegen (1913–), Ungváron (1914–), Lőcsén (1917–). Itt volt tanítványa Illés Endre (322), és itt fejezte be az Ungváron elkezdett, hírnevét megteremtő nagy regényét, *Az elsodort falut*, amely a Tanácsköztársaság alatt, éppen a névnapján, 1919. május 23-án került ki a nyomdából (57, 176, 222).

A betűrendi tárgyalásmód azt kínálta volna, hogy a szerző a kötet használhatóságának növelésére utalásra is fölhasználja, tehát a más címszavakban tárgyalt témákra külön is föl hívja a figyelmet. A példányomba beírt alábbi címszavakat tudnám még e könyv birtokosainak javasolni:

Aforizmái 25, 74, 132, *Alexits György* 309, *Antiszemitizmus* 289, 364, *Aszalós Károly* 17, *Babarov* 23, *Balogh Edgár* 27, *Benedek István* 34, 223, *Benedek Marcell* 34, 221, *Bocsánatkérés* 243, *Bódis Ferenc* 17, 348, *Erdélyi József* 40, 64, *Emlékműve* 287, 1956 207, „*Fajmagyarság*” 132, *Finnek* 185, *Fodor József* 40, *Fordítás* 40, *Gál István* 24, *Hono-*

rátum = Tiszteletdíj, *Groh Gáspár* 136, *Illés Endre* 176, 322, *Jászai Mari* 20, *Jókai Mór* 42, *Kiegyezés* 72, *Kiss Sándor* 160, 291, 329, *Kocsis Géza* 91, *Korner Győző = Ostor Győző*, *Kristó Nagy István* 74, 329, *Kyljattava* 138, *Liftakna* 328, *Megalománia* 102, 213, *Műfordítás* 42, *Nagyvárad* 299, *Nárcizmusa* 130, *Olaszországi útinapló* 60, *Öngyilkos diák* 299, *Pap Béla* 187, *Párizs* 146, 150, 157, 243, *Pázmány Péter* 163, *Prohászka Ottokár* 168, *Révai Kiadó* 95, *Rökus-hegy = Fillér utca* 50., *Sajtópör* 369, *Síremléke* 285, 287, 331, *Sümeg* 216, *Szabó Jenő* 168, *Szabó Lőrinc* 198, 200, 201, *Szamos Dezső* 171, *Szántó Dénes* 319, *Szobra* 93, 94, 119, 128, 331, *Tiszteletdíj* 56, *Tőzsér Déneske* 107, *Tőzsér Mari* 107, *Trianon* 201, *Úr György* 101, *Valkány, Záhodnik* 23, *Zeneakadémia* 191, *Zugligeti levelek* 65, 215, *Zürjén köszöntő* 167, *Zsigmond Gyula* 329.

Természetesen mások, érdeklődésüknek megfelelően még egyéb címszavakat is kiemelnének a gazdag tartalmú kötetből. Mint ahogyan Szabó Dezső életműve még sok szempontból foglalkoztatja majd az utókot. Szöcs Zoltán gyűjteménye nélkülözhetetlen kiindulópont.

Péter László